

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כב, תשל"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

גזירתם של משפטים מטיפוס (2) מסוג (1) קבע דוקא בלשון שלא עבד לפי השיטה הטראנספורמאטיבית¹¹.
הבלשנות הטראנספורמאטיבית שינתה את פני הבלשנות האמריקנית מפול וכול והעמידה במרכז דיוניה את התחביר, שהיה מוזנח עד אז. אין ספק, כי דרכיה הביאו להישגים ראויים לשמם. אך בודאי אין לראות בדקדוק הטראנספורמאטיבי את הגישה הנכונה היחידה אל הלשון. כמו לכל שיטה דקדוקית, גם לו יתרונות וחסרונות. אולם גם כאשר תשתנה האפנה, והדקדוק הטראנספורמאטיבי יחדל להיות השיטה השלטת, ישארו בודאי גילויים שונים שלו נחלת הבלשנות בכלל.

גד בן-עמי צרפתי

שורש אחד או מלה אחת לדבר ולהיפוכו

(סיום)

19. "כלום" = 'דבר-מה' — 'לא דבר'
שאל איש את חברו: מה עשית אתמול? ענה לו:
כלום. קפדן אחד, שהיה באותו מעמד, אמר: אם פן, עשית
משהו: או שמא התכוננת לומר, "לא כלום"?
העניין ידוע, הוראתה המקורית של המלה "כלום"
היא 'דבר-מה': "הנהנה כלום מן העולם — מעל" (ירושלמי
ברכות ט, ד); אולם פיון שהמלה רגילה לבוא במשפטי

11. עיי' ח' רוזן, GLECS י, עמ' 78 ואילך.

שלילה, פגון "לא עשיתי פלום", קיבלה היא עצמה הוראה שלילית, פלומר, הדוברים אינם מרגישים, שהשלילה באה מן הצירוף "לא... פלום" בשלמותו, אלא סבורים, ש"פלום" לבדה מביעה 'אפס דבר'. זאת היא אפוא אליפסיס, וזהו בדיוק מה שקרה בצרפתית למלה rien (ולמלים אחרות כיוצא בה), שמקורה הלאטינית = res = 'דבר', ומתוך שימושה התדיר במשפטי שלילה קיבלה את המשמעות של 'לא דבר'.

אולם ספק, אם הקפדן דלעיל צדק, כי "שיבוש" זה כבר נמצא בדברי רש"י, אשר פירש "ארץ ארבע מאות שקל כסף ביני ובינך (בר' פג, טו) — בין שני אוהבים כמונו מה היא חשובה? לכלום!"

20. "בורגני" = 'כפרי' — 'עירוני'

את הפרשה הזאת ביאר פרופ' קושטר בספרו "מלים ותולדותיהן" (עמ' 16). ה"בורגני" שבמקורות חז"ל הוא היושב בבורגן, פלומר ב-burgus, ביישוב מבוצר הקרוב לגבול המדינה, ואם כן, בן-כפר הוא דוקא. ה"בורגני" של היום הוא ה-bourgeois שבצרפתית, איש השייך למעמד הבינוני או השליט, בניגוד למעמד הפועלים והאיכרים. מקור שתי המשמעויות אחד הוא, והמעטק התחיל בצרפתית בימי הביניים. כאשר ה"בורגני" היה מנוגד מצד אחד לאציל ומצד שני לשכיר-יום³⁰.

30. ראה: Bloch-Wartburg, *Dictionnaire étymologique*

de la langue française, Paris 1960.

לבסוף ארשום עוד עשר מלים מן הסוג הנדון, וכדי שלא להאריך את הדיבור אשאיר לקורא, שיבדוק אותן ויחקור אותן. ברור שגם בזה לא מיציתי את כל החומר, ומצד שני, בגלל ההגדרה הרופפת של "משמעויות מנוגדות" יש שיוציאו מן הכלל כמה מן המלים שעסקתי בהן.

"גאל" = 'פדה' / 'טימא, הרחיק' (= געל; עז' ב, סב)
"הוריש" = 'הנחיל' (שופ' יא, כד) / 'סילק מנחלתו' (השוה
"רוש"; 'הו' יג, ג)

"התרועע" = 'התמוטט' (יש' פד, יט) / 'התחבר' (מש' יח,
כד)

"מרעים" = 'רשעים' (יש' א, ד) / "מרעים" = 'ידידים'
(שופ' יד, יא)

"ניצל" = 'הציל' (יח' יד, יד) / 'עשק, שדד' (שמ' ג, כב)
"צירף" = 'הפריד' (פספ וזהב מן הסיגים; מדאכי ג, ג) /
'חיבר' (בלשון חכמים)

"קדש" — 'נעשה קדוש' / 'נאסר' (דב' כב, ט)

"קרוב" = 'אוהב, ידיד' / "קרב" = 'מלחמה'

"קרקע" = 'רצפה' / 'תקרה' (מל"א ז, ז)

"תאב" = 'השתוקק' / 'שנא' (= תעב; עמוס ו, ח)

סיכום

התופעה, שעסקנו בה כאן, שכיחה היא בערבית: בלשון זו המלים, שהן בעלות משמעויות מנוגדות, אף זכו לכינוי מיוחד: אצ'דאד (היחיד: צ'ד), וטיפלו בהן כבר

המדקדקים הקדמונים. עליהן ייחד מאמר תיאודור נלדקה³¹. גם המדקדקים העבריים של ימי הביניים נתנו את דעתם למלים מן הסוג הזה, וציינו אחדות מהן, כגון מנחם בן סרוק במחברת, ערך „אשתוללו“ (מהדורת פיליפובסקי עמ' 36), ורפנו תם בהכרעותיו לתשובות דונש בן לברט, ערך „ויגאלו“ (מהדורת פיליפובסקי עמ' 56). א' לנדאו אסף חומר מרובה מסוג זה, ביאר אותו ומיין אותו³².

תופעה זו הנה חלק של תופעה כללית יותר, האנטונימיות (antonymy), כלומר הימצאות זוגות מלים שהוראותיהן מנוגדות. זהו פרק נכבד בסימנטיקה, שעדיין לא נחקר כל צורפו — כך מפל מקום טען לייאנס בשנת 1963³³. המלים שעסקנו בהן הן אנטונימים הומונימיים.

מצב זה, שבשורש אחד או במלה אחת מתקבצות שתי הוראות מנוגדות, נוצר, כמו הומונימיות אחרות, באחת משתי דרכים: בהתלפדות שני שורשים שונים (§§ 2, 3, 4, 7?), 10, 12, 13, 14), שאחד מהם יכול להיות שאול משפה

T. Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1910, SS. 67–108, Wörter mit Gegensinn.

E. Landau, *Die gegensinnigen Wörter im Alt- und Neuhebräischen*, Berlin 1896.

אני מודה למר מנחם מורשת, שהפנה את תשומת לבי לספר זה ולמאמר של נלדקה ואף העיר לי הערות ענייניות.

J. Lyons, *Structural Semantics*, Oxford, 1967 (1963), 33

זרה (§§ 5, 15), או בהתפצלות המשמעות של שורש אחד (§§ 1, 6, 9, 11, 17, 18, 19, 20) — ובכמה מקרים אין לדעת, איזה משני תהליכים התהווה.

התופעה ידועה גם מלשונות אחרות³⁴. בלאטינית, למשל, altus עשוי להתפרש 'גבוה' ו'עמוק' (ודומה לכך העובדה ש"עומק" בעברית של ימי הביניים פירושו לעתים 'גובה'³⁵) ; sacer — 'מקודש' ו'מקולל'; בצרפתית défendre הוא גם 'אסר' וגם 'הגן'; chasser — 'גירש' ו'צד, תפס'; באיטלקית השם ferie משמעו 'חג', אבל התואר feriale הנגזר ממנו, משמעו 'יום עבודה'.

יחס הלשון לתופעה זו חצוי. מצד אחד הומונימיות זו עשויה לקלקל את בהירות ההפעה, ואז הלשון מתקנת את המעוות באמצעים שונים: יש שבמשך הזמן אחת המשמעויות נפלטת ואין נזקקים לה (§§ 2, 3, 4, 9, 10, 12, 14, 20), ויש שהמשמעויות השונות מצטמצמות כל אחת מהן לבניינים ולמשקלים מסוימים (§§ 1, 5, 8, 13), או שאחת המשמעויות משמשת רק בצירוף לשון קבוע (§ 16).

מצד שני, הלשון מחבבת ומטפחת את התופעה הזאת. עלינו לזכור, כי יש קשר הדוק בין מושגים מנוגדים: פדי שיהיו מנוגדים, צריך שיהיה להם יסוד משותף. "לבן" קשור

S. Ullmann, *Precis de sémantique française*, Berne, 1959, pp. 207-8.

35. ראה: גב"ע צרפתי, מונחי המתמטיקה בספרות הגדעית

העברית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ט, § 95.

להיפוכו "שחור" יותר מאשר ל"גבוה" ו"גבוה" מעורר את האסוציאציה של "נמוך", ולא של "לכן". ועוד: מלים בעלות הוראות נגדיות עשויות לבוא בהקשרים שונים, או בהקבלה ניגודית זו לזו. גם תופעות לשוניות פנימיות עשויות להזכיר על הקרבה שבין האנטונימים ועל המשיכה ההדדית שביניהם: בשורש "לקח" חלה הבלעה של הלמ"ד (עתיד: "יקח"), דבר שאינו רגיל בעברית לגבי אות זו; מבארים תופעה זו כהשפעת הבלעת הנו"ן של השורש האנטונימי "נתן" (עתיד: "יתן"). שהוא מעתק סדיר בעברית³⁶. בכמה מקרים הקרבה הזאת שבין מושגים נגדיים היא הנותנת והיא הגורמת את מעתק המשמעות של השורש מזה לזה (§§ 1, 6, 9, 11, 16, 17, 19). ועוד — יש לדוברים, ולבעלי סגנון ביחוד, סיפוק אסטימי מיוחד, כשמשתמשים במלה במשמעות פביכול מזורה, הפוכה מן הרגיל, או כשמשתמשים במלים דומות פדי להביע מושגים נגדיים בדרך של לשון נופל על לשון (פסוק שבפסוקה 14, חרוז שבפסוקה 5, פתגם שבפסוקה 6), וסיפוק זה יצר וקיים כמה מן ההומונימים המהופכים.

נטייה אסתטית זו מתגלה גם בתופעה קרובה, והיא זוגות המלים בעלות משמעויות הפוכות, שבלי להיות זהות בצלצולן הן לכל הפחות דומות מאוד, כגון "יצוא ויבוא", "תדיר ונדיר", "שחור וצחור". המלה "יבוא" נשקלה במשקל זה בעל תחילית יו"ד בגלל היפוכה "יצוא". "נדיר" חודשה מן הערבית בכונה תחילה להביע את ההפך מ"תדיר". "צחור"

36. ברגטרסר, חלק א, § 19a.

היא מלה יחידאית במקרא (שופ' ה, י), ומשמעותה המקורית שנויה במחלוקת; היא משמשת להוראה 'לבן' בלשון ספרותית: בכל ספר קריאה לילדים אין השלג אלא מעטה צחור, והמפה שעל שולחן השבת אינה, חלילה, לבנה, אלא לעולם צחורה — וברור, שדמיון הצלצול של המלה להיפוכה "שחור" הוא שהמציא לה חן בעיני הסופרים והקנה לה מעמד זה. אולי גם על אלה אפשר לקרוא את דברי הפילוסוף: "ההתהפכות בבני אדם — טבעית"³⁷.

37. הוגין אבן אסחאק, מוסרי הפילוסופים, תרגום אלחריזי; מובא אצל דוידזון, מס' 1535.

ר א ו ב ן ס י ו ן

מחיי המלים

קח. ח נ ו פ י י ה

חמדה בן־יהודה מתחילה לפרסם ב'הצבי' תרנ"ז 'מכתבים מירושלים', בחתימת חידה. במכתב ה', בכ"ט בכסליו, פותבת סופרת 'הצבי' בין השאר:

שם מרחוק שמעתי ספרדי אחד אומר לחברו איך פעם לפני שנים אחדות היה בחוץ לארץ ובתור "יהודי מארץ ישראל", מחזה יקר אז בעיני כלם, הזמינו אותו לבית פרטי של גביר אחד ושם התאסף עם רב מבני ישראל וגם נוצרים אחדים, ושמו, נגנו ורגנו לזכרון החג הזה, וחנכיה של זהב נוצצת